

Кобера А. В.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ

У статті розкрито правові та теоретичні проблеми проведення судово-психологічних експертизи емоційних станів, розмежовано юридичний та психологічний зміст поняття “сильне душевне хвилювання», виділено юридично значимі емоційні стани.

Ключові слова: *судово-психологічна експертиза, суб’єктивна картина злочину, юридично значимі емоційні стани, сильне душевне хвилювання, афект, стресові стани, кризові стани, конфліктні стани, фрустраційні стани.*

В статье раскрыты правовые и теоретические проблемы проведения судебно-психологической экспертизы эмоциональных состояний, разграничено юридическое и психологическое содержание понятия “сильное душевное волнение», выделены юридически значимые эмоциональные состояния.

Ключевые слова: *судебно-психологическая экспертиза, субъективная картина преступления, юридически значимые эмоциональные состояния, сильное душевное волнение, аффект, кризисные состояния, конфликтные состояния, фрустрационные состояния.*

In the article the legal and theoretical issues of court and psychological expertise of emotional states are highlighted. The author strikes a balance between juridical and psychological contexts of the concept “a strong apprehension» and distinguishes the most significant emotional states of the area.

Key words: *court and psychological expertise, subjective scene of a crime, emotional states of the most juridical significance, a strong apprehension, affect, critical states, conflict states, frustration states.*

Судово-психологічна експертиза емоційних станів, як вид судової експертизи, найбільш часто використовується в судово-психологічній практиці та має низку характерологічних ознак, що зумовлюють специфіку її проведення. Відмінності категорійних понять, що використовуються психологами та юристами, складність діагностування та відсутність методологічної бази обумовлюють актуальність дослідження цієї проблеми.

Визначення актуального психічного стану особи на момент вчинення злочину має практичне значення, оскільки дає можливість правоохоронним органам кваліфікувати злочин та визначити наявність обставин, що пом'якшують призначене покарання. До числа таких обставин чинне кримінальне законодавство відносить вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин та вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого. Прийнятим у юридичній практиці є призначення судово-психологічної експертизи емоційного стану лише для встановлення вище перерахованих обставин. Однак слід врахувати, що вчинення злочину має значний вплив на структуру психіки суб'єкта. У період, що настає за вчиненням злочинного діяння, суб'єкт схильний засуджувати свої дії, винуватитися або агресивно реагувати на обставини, які спонукали його до вказаних форм поведінки. Такі форми реагування обумовлені його актуальним психічним станом, вивчення якого може надати слідчому інформацію, що сприятиме налагодженню контакту з учасником слідчих дій та оптимізації процесу досудового слідства. Це обумовлює необхідність здійснення судово-психологічних експертиз емоційних станів на етапі досудового слідства. На етапі судового розгляду справи вивчення та врахування актуального психічного стану дає можливість встановити співвідношення інтелектуального та вольового компонентів психічної діяльності суб'єкта, психічне ставлення особи до самого діяння і таким чином встановити зміст та форму вини.

Предметом наукової статті є юридично значущі емоційні стани учасників кримінального процесу.

Мета статті – визначити ті емоційні стани, які є значущими в юриспруденції та визначити особливості проведення судово-психологічної експертизи емоційних станів суб'єкта злочинного діяння.

Завдання праці:

- проаналізувати стан вивчення проблеми в науковій літературі та практиці;
- визначити юридичний та психологічний зміст стану сильного душевного хвилювання;
- розкрити механізм впливу емоцій та емоційних станів на свідомість та поведінку людини.

Питання застосування спеціальних психологічних знань у судочинстві розглядають у монографіях, наукових збірниках, навчально-методичних посібниках В.Г. Гончаренко, Н.І. Клименко, В.О. Коновалова, М.В. Костицький, В.К. Лисиченко, І.М. Резніченко,

Т.В. Сахнова, та ін. В роботі використані монографічні дослідження вчених з юридичної психології, цивільного процесу, кримінального процесу, криміналістики та криминології В.Г. Андросюка, В.В. Беда, Ю.М. Грошевого, Л.І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьєва, В.С. Кузьмічова, В.С. Медведєва, О.М. Морозова, В.М. Синьова, С.А. Тарарухіна, М.Й. Штефана, Г.О. Юхновця, С.І. Яковенка та ін. Проте низка проблем призначення та проведення судово-психологічної експертизи залишилися невирішеними, зокрема: перелік статей кримінального кодексу, розслідування яких передбачає обов'язкове призначення судово-психологічної експертизи, відсутність єдиної визнаної класифікації психічних станів, що давала б можливість у ході проведення судово-психологічної експертизи визначити приналежність актуального психічного стану до групи, відсутність повного переліку емоційних станів, які істотно впливають на свідомість і поведінку людини і тому можуть розглядатися як чинники, що обумовлюють зниження вини обвинуваченого і обумовлюють пом'якшення покарання.

У ході досудового слідства та судового розгляду справи важливим є визначення суб'єктивної картини вчинення протиправного діяння та відтворення. У коментарі до Кримінального кодексу України під сильним душевним хвилюванням розуміють фізіологічний афект, як раптовий емоційний процес, викликаний поведінкою потерпілого, що протікає швидко і бурхливо, та певною мірою здатність особи усвідомлювати свої дії і керувати ними. Констатація наявності такого стану має у наслідку визнання особи обмежено осудною, слугує пом'якшуючою обставиною при призначенні покарання [9]. Однак, враховуючи те, що юрист не володіє достатніми спеціальними знаннями для вирішення цього питання, обов'язковим є призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи. Практика показує, що типовим є призначення судово-психіатричної експертизи, яка констатує факт психічного здоров'я підекспертної особи, та не завжди дає відповідь на питання, що стосуються актуального емоційного стану особи на момент вчинення злочину та його дизфункціонального впливу на поведінку.

Слід врахувати, що, незважаючи на те, що юридичному поняттю «сильне душевне хвилювання» найбільше відповідає по психологічним змістом поняття фізіологічного афекту, не можна залишати поза увагою інші тензійні психічні стани. Такі емоційні стани як фрустрація, стрес «хоча і не містять вибухового характеру афектів, також обмежують свободу волі та висоту свого розвитку» [7]. Співвідносячи несподівано виникле сильне душевне хвилювання з фізіологічним афектом,

слід відзначити співвідносність, але не ідентичність цих категорій. Це обумовлено тим, що сильне душевне хвилювання – категорія права, а фізіологічний афект і психічна напруга – категорії психології.

Щоб уникнути двозначності трактування психологічних категорій та визначити особливості емоційно зафарбованої поведінки, не допустити помилкового ототожнення волі з іншими видами психічної активності, важливим є знання внутрішніх механізмів вольової та емоційної дії. Умовою формування як вольової поведінки, так і емоційного реагування є потреби. Усвідомлення об'єкту, який може задовольнити потребу, формує спрямоване на нього бажання. Задоволення або незадоволення цього бажання обумовлює емоційне реагування, а зусилля, спрямовані на його досягнення – вольову поведінку. Саме тому такі компоненти об'єктивної сторони злочину в стані сильного душевного хвилювання, як насилля, вчинене внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин, образа, викликана неправомірними або аморальними діями потерпілого або інші протизаконні дії, спрямовані проти особистості, що суперечать її потребам, з великою ймовірністю обумовляють динамічне емоційне реагування, яке за зовнішніми проявами може бути схожим на вольовий тиск або рішучість.

Перелік емоційних станів, які виникають у ситуації вчинення злочину та обумовлюють неможливість усвідомлено-вольової поведінки, не є на цей час чітко визначеним. Однак у цю групу прийнято включати психічні стани (типу афекту, психічної напруги), які в момент протиправної дії знижують здатність особи усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, психічні стани, які супроводжують доведення до самогубства, та ті емоційні стани, які знижують здатність потерпілих з справах згвалтування розуміти характер і значення дій, які з ними вчиняються та чинити їм опір. Ці емоційні стани зараховують до числа юридично значущих [1].

Важливо відзначити не лише гостру необхідність визначення переліку юридично значущих емоційних станів, але і вивчення їх впливу на здатність учасника кримінального процесу адекватно відображати дійсність, усвідомлювати значення своїх дій та здійснювати їх регулювання. У цьому контексті важливою є суб'єкт-об'єктна характеристика особистості, яка полягає у тому, що індивід як суб'єкт є носієм активності і сам визначає її спрямування, однак в емоційних реагуваннях так відбувається не завжди, іноді емоції "володіють" людиною і обумовлюють її перехід у стан об'єкту. Пояснити такий стан речей можна з точки зору біологічного, фізіологічного та психологічного

ного підходів. Найбільш загальним із вказаних підходів є біологічний, який базується на тому, що емоції забезпечують адаптаційний зв'язок організму з середовищем. Суть фізіологічного підходу полягає у тому, що повторювані зовнішні впливи на людину мають наслідком утворення цілих систем тимчасових зв'язків (динамічних стереотипів), які суб'єктивно сприймаються як позитивні та негативні емоції. Згідно з психологічним підходом емоції виконують роль своєрідного безпосереднього сигналу, що виникає як результат оцінки значущості того, що відбувається, та здійснює вплив на зміну активності.

Різні емоційні прояви пов'язані з різними режимами функціонування психіки: усвідомлювані емоційні явища – з рефлексією («Спостерігач» та «Спостережуваний» активні); прояв емоційних процесів – з рівнем усвідомлення (активність «Спостерігача» при пасивності «Спостережуваного»); а стани – рівнем переживання (пасивність «Спостерігача» при активності «Спостережуваного»), з врахуванням того, що процеси та стани можуть протікати безсвідомо (і «Спостерігач», і «Спостережуваний» феноменологічно пасивні) [1]. Як наслідок, при домінуванні режиму переживання спостерігається феномен звуження свідомості, оскільки знижується рівень усвідомлення та рефлексії, тобто знижується суб'єктивність індивіда. Важливо врахувати, що кожному режиму функціонування психіки відповідають різні можливості психічної регуляції: безсвідомому – безсвідомі, переживанню – емоційні, свідомому – довільні та цілеспрямовані, рефлексивному – вольові.

У контексті цієї роботи інтерес становлять емоційні стани, які проявляються у режимі переживання та впливають на суб'єктивність, знижуючи здатність людини адекватно відображати дійсність, усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Поява таких станів обумовлена не лише психологічними особливостями індивіда, але і ситуацією, в якій вони виникають. Об'єктивними ознаками такої ситуації є висування до людини вимог, які виходять за межі функціонального діапазону її адаптаційних можливостей [10]. На думку Ф.Е.Василюка, критична ситуація, яка обумовлює надмірну вираженість емоцій, характеризується ситуацією неможливості реалізації своїх мотивів, намірів та ін. Відповідно до типології критичних ситуацій цього автора, що включає стрес, фрустрацію, конфлікт та кризу, можна виділити емоційні стани, що їх супроводжують, та віднести їх до числа юридично значущих, а саме:

1. Стресові стани, які пов'язані з перевищенням вимог середовища до внутрішніх ресурсів індивіда, що створює загрозу особистого

благополуччя. Складні завдання для свого вирішення потребують засобів, які у людини відсутні, що приводить до виникнення неспецифічного адаптаційного синдрому у вигляді різко або поступово наростаючого збудження. При занадто високій напрузі змінюються як функції відображення, так і функції регуляції. Найбільш типовими змінами психічної діяльності в стресі є втрата гнучкості поведінки. Порушується процес вибору цілей діяльності, стійкість та послідовність у здійсненні складних інтелектуальних навиків і рухових актів, що створює умови для стереотипних, автоматизованих дій. Типовими є помилки в сприйнятті навколишньої дійсності, зменшується обсяг уваги, утворюються прогалини в пам'яті, порушується оцінка часових інтервалів, з'являються труднощі з розумінням ситуації в цілому. Тривалі та сильні стресові стани можуть призвести до повного розладу діяльності аж до появи нервово-емоційних зривів, які мають істотний деструктивний вплив на психіку (саме їх можна віднести до юридично значущих).

2. Кризові стани, які обумовлені внутрішньою необхідністю та неможливістю реалізації життєвого задуму. Відповідно до стадій протікання кризи первинна напруга стимулює звичні способи вирішення проблеми, але якщо вони виявляються не результативними, а нові, адекватні не знайдені, напруга провокує появу депресії, що супроводжується відчуттям безпорадності та безнадії. Саме цю стадію можна визначити як таку, що стає причиною дезорганізації особистості. Типовим є переживання кризових станів жертвами насильства та особами, доведеними до самогубства.

3. Конфліктні стани, що обумовлені необхідністю внутрішньої узгодженості з самим собою та неможливістю її досягнення. Як правило, конфлікти характеризуються наявністю амбівалентних мотивів, бажань, цінностей (наприклад, ревність як амбівалентне переживання любові та ненависті одночасно).

4. Фрустраційні стани, пов'язані з внутрішньою необхідністю реалізації мотиву та зовнішньою її обмеженістю. Це стани, які виникають внаслідок того, що людина відчуває суб'єктивно непереборну перешкоду на шляху досягнення цілей та задоволення своїх потреб. Патогенний характер фрустрації спричиняє деривація базових потреб людини.

5. Афект, який є емоційним станом, що традиційно належить до юридично значущих та розглядається як синонім "сильного душевного хвилювання",

Таким чином, в умовах екстремальної, критичної чи кризової си-

туації, успішне вирішення якої є особистісно та життєво значущим, у людини виникають сильні і глибокі емоційні стани, які знижують її здатність як соціального суб'єкта. Оскільки це тягне за собою відсутність свободи вибору, повної свободи волі, а отже, і зниження відповідальності індивіда, завданням судово-психологічної експертизи є ідентифікація емоційного стану, його глибини та інтенсивності, деструктивного впливу на психіку підекспертного.

Література:

1. Алексеева Л. В. Судебно-психологическая экспертиза эмоциональных состояний. Автореф. дисер. канд. психол. наук: 19.00.06. – М., 1996. – 23 с.
2. Алікіна Н. В. та ін. Психологічна експертиза в слідчій практиці. – К., 1993.
3. Енгальчев В. Ф., Шипшин С. С. Судебно-психологическая экспертиза. Методическое руководство. – Калуга – Обнинск – Москва, 1997.
4. Коновалова В. Е. Психологія в розслідуванні злочинів. – Харків, 1978.
5. Костицький М. В. Судово-психологічна експертиза. – Львів, 1987.
6. Коченов М. М. Введення в судово-психологічну експертизу. – М., 1980.
7. Кудрявцев И. А. Судова психолого-психіатрична експертиза. – М., 1989. – 224 с.
8. Мамайчук И. И. Экспертиза личности в судебно-следственной практике. Учебное пособие. – Сб.: Речь, 2002. – 255 с.
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Кантон, А.С.К., 2001. – 1104 с.
10. Небылицын В.Д. Психофизиологические исследования индивидуальных различий. – М.: Наука, 1976. – 336 с.